УДК 883-2

ХУДОЖНІЙ ЧАС ТА ПРОСТІР У ДРАМАТУРГІЇ

Козлов Р. А.

Складний процес усвідомлення людиною часових та просторових категорій, критеріїв та елементів оточуючого світу відбувається протягом усього розвитку людської свідомості. Антропологи й психологи свідчать, що замислюватися над часовими та просторовими співвідношеннями речей, подій і т. ін. людина почала з моменту самоусвідомлення й усвідомлення світу.

Нині категорії часу й простору вважаються основними формами буття матерії й базовими категоріями людської свідомості. Розвиток свідомості ускладнює систему освоєння часу й простору, веде до вияву таких їх форм, які сприймаються ідеалістичною філософією як залежні від духу, індивідуальної свідомості (Юм, Гегель, Кант).

Аналіз часових та просторових співвідношень, найперше усвідомлених людиною (ці дані багато в чому спираються на наслідки досліджень з дитячої психології та психології приматів), дозволяє виділити базовий пласт часу та простору, так званий *об'єктивний час та простір*, сутність якого полягає у природних закономірностях та циклах, незалежних від людини, її свідомості, від життя взагалі.

У ході свого розвитку людина встановлює певні позначки в системі об'єктивних циклів та закономірностей, які залежать від багатьох факторів її індивідуального та суспільного життя. Таким чином формується пласт *реального простору та часу* («дійсного» для конкретної людини чи спільноти), що практично виражається появою в людській мові слів зі значенням напрямку руху, просторових назв (топонімів, гідронімів...), назв частин доби, пір року тощо. Ускладнення суспільних стосунків, укрупнення людських громад, складні політичні процеси, а також розвиток науки ведуть до формування з розрізнених елементів реального часу та простору метричних систем - більш чи менш досконалих, але відмінних для різних географічних та політичних регіонів світу.

Таким чином, головною особливістю реального часу та простору можна назвати чітку залежність ознак його елементів від свідомості спільноти, а отже й індивіда, що входить до її складу. Звідси виходить усталеність його елементів у межах певної суспільної формації й варіативність їх з точки зору людства.

Для формування пласту реального часу та простору свідомість індивіда відіграє значну роль лише на перших моментах його формування, далі ж спільнота поглинає індивідуальність. Логічним наслідком протидії окремої людини чи групи людей і суспільства є поява *суб'єктивного часу та простору*, який іноді також називають *психологічним*. Головними його ознаками є, по перше, деформація просторових та часових співвідношень між предметами і процесами реального світу, чітко виміряних попереднім пластом; а по-друге, надання оцінок, встановлення антитез у системі часових та просторових елементів (від простих, на зразок «моє-чуже», до складніших).

Свідомість розвиненої людини формує новий, складніший часово-просторовий пласт - *вигаданий*. Елементи, що його складають, надзвичайно різні за своєю природою й характеристиками - від простих казкових «за тридев'ять земель» до складних псевдо- та дійсно наукових концепцій (чи гіпотез) часу й простору.

Окремим випадком є *художній час та простір* - тобто час і простір твору мистецтва; нас же цікавить з цієї точки зору саме літературний твір, а ще конкретніше - твір драматургічний.

Історія дослідження художнього часу та простору нараховує не одне століття. При розгляді історії досліджень з цієї теми прийнято починати з «Поетики» Аристотеля - першої наукової праці, присвяченої питанням літературознавства. Однак, власне до «Лаокоона» Г. Лессінга й «Критичних лісів...» І. Гердера розв'язання питання про художній час та простір літературного твору зводилося до тези Аристотеля про єдність цих двох категорій у досконалому літературному творі, розширеної пізніше Н. Буало до триєдності часу, простору й дії. Ця концепція повністю відповідала вимогам класицизму - розкривати ідею за допомогою усталеного набору видатних історичних (або міфологічних) епох, подій та осіб (чиї вчинки та їхні часово-просторові координати не змінювалися).

Г. Лессінг змінив акценти в цій проблематиці, звернувши увагу, по-перше, на спосіб існування літературного твору в часі та просторі реального світу, по-друге, на особливості внутрішнього часу, простору й руху твору у зв'язку з його змістом.

Перша складова цієї концепції породила напрямок у дослідженні нашої проблематики, близький до формального структуралізму. Ми ж близькі до другої думки, розглядаючи художній час і простір як основні форми буття всіх персонажів, предметів, подій і т. ін. в літературному творі, а відповідно, й як важливі елементи змісту цього твору.

«Естетика» Г. Гегеля принесла нове розуміння часу і простору саме драматичного дійства. Критично ставлячись до законів класицизму, філософ доводить, що єдність часу та місця дії в драмі абстрактна і скерована виключно прагненням полегшити сприйняття при сценічному втіленні, а оскільки «внутрішня повнота вимагає і зовнішньої широти», а тому драматургія має рівні з іншими видами і родами літератури права на розмаїте часово-просторове втілення фантазії автора [1].

На нові горизонти аналізу піднімається літературознавство кінця XIX - XX ст. Зокрема глибше вивчається художній час та простір творів різних жанрів. Пов'язано це з розвитком фізичних та філософських знань, з поширенням структурного методу, з переходом літературознавства з царини «порад» до самостійних наукових досліджень.

М. Бахтін вводить поняття «хронотоп» на позначення такої єдності художнього простору й художнього часу, яка більша за їх просте складання й може зіставлятися з часово-просторовим континуумом реального світу, власне хронотоп - суттєвий взаємозв'язок часових та просторових відношень, художньо освоєних у літературі. Розглядаючи хронотоп роману, науковець твердить: «Жанр і жанрові різновиди визначаються саме хронотопом, причому в літературі провідним у хронотопі є час» [2].

Ю. М. Лотман, навпаки, перевагу віддає простору - «сукупності однорідних об'єктів, між якими наявні відношення, подібні звичайним просторовим» [3] - як головному засобу осмислення дійсності. При цьому художньому простору надається роль основи для побудови «картини світу» - цілісної ідеологічної моделі, притаманної даному типу культури, виразника світогляду як індивіда-письменника, так і цілого народу.

На думку М. Гея, «категорії буття, часу та простору увійшли в будь-який літературний твір раніше, ніж художник чи дослідник стали задумуватися над ними. Ці три параметри обов'язкові у мистецтві, але й обов'язково відрізняються від реальної дійсності» [4, 254]. Мету дослідження названих категорій М. Гей вбачає у вивченні їхніх образотворчих можливостей.

Аналізуючи художній час та простір драматургії, більшість дослідників - Г. Поспєлов, В. Халізєв, М. Поляков, М. Еткінд, М. Сулима, Є. Табориська, А. Штейнгольд та інші - розглядають п'єси виключно як твори, пристосовані до сценічного втілення, звідки й витікає прагнення дослідників зіставити хронотоп дії з реальними умовами буття глядача, з умовами спектаклю, залишаючи, таким чином, поза увагою роль хронотопу в змісті твору.

У цьому зв'язку цікавою є думка М. Гея про труднощі «перекладу» деяких драматургічних творів мовою сцени або екрана, яка доводиться на прикладі «Бориса Годунова» О. Пушкіна. У зв'язку з цим виникає потреба розглядати драматургічні твори абстраговано від їхнього сценічного життя.

Аналізу художнього часу та простору прози присвячені праці М. Бахтіна, Ю. Лотмана, В. Гречнєва, Т. Солдатенко, Н. Фортунатова, Т. Мотильової, О. Білого. У цих дослідженнях організуюча функція часу та простору розглядається як основна для цього виду літератури.

Хронотоп поезії аналізувався в працях Ю. Лотмана, А. Лосєва, Б. Єгорова, А. Гризуна, В. Мовчанюка. Тут основна увага дослідників зосереджувалася на філософських позиціях поетів та їх утіленні в часово-просторовій організації твору або ж на ритмічних особливостях поезії.

Дослідженню хронотопу фольклору приділяється поки що не так багато уваги. Але варто вже відзначити праці Д. Лихачова та Д. Мердиша, в яких це явище характеризується як двопланове: як реалістичне (відображення реального часу та простору) і як глибоко символічне (яке несе в собі особливості світосприйняття окремого народу).

Таким чином, на сьогодні вивчення художнього часу та простору літературного твору ведеться в кількох основних напрямках: психологічне та мистецтвознавче дослідження часово-просторових аспектів існування та впливу творів літератури; аналіз часово-просторової організації творів різних жанрів; вивчення хронотопу твору як виявлення філософсько-світоглядних позицій автора, нації, епохи; комплексний аналіз хронотопу як особливої багатопланової та багатофункціональної структури твору, як засобу чи прийому творення образів.

Як уже зазначалося, наше дослідження базується на тому, що художній час, художній простір і їхнє поєднання - хронотоп - це основні форми буття «матерії» літературного твору; вони мають складну внутрішню будову, кожен з елементів якої має особливі форми вираження, ознаки й функції, як формально-конструктивні, так і змістові.

Драматургія як рід літератури надзвичайно близька до реального життя - персонажі цих творів діють «самостійно» (звичайно ж, у художньому розумінні), кожен з них має власний світогляд, діючі особи об'єднуються в більші чи менші групи, утворюють досить повноцінне «суспільство». Багато дослідників драматургічних жанрів говорять про те, що автор у таких творах ніби «усувається» з твору, дозволяючи персонажам самим вирішувати свою (а то й чужу) долю; при цьому протягом усього розвитку подій неодмінно відчувається авторський вплив.

Звичайно, щоб бути максимально зрозумілим (не в плані простоти викладу, а в плані акцентування уваги на проблематиці та ідейному змісті, а не на формальних ознаках), драматургічний твір, у якому практично відсутні авторські зауваження й роздуми, повинен мати чітку організацію найнижчих смислових рівнів. А оскільки художній час, простір і хронотоп входять до цих рівнів, вони набувають особливого смислового навантаження. Виходячи з названих особливостей організації драматургічного твору, ми пропонуємо таке розуміння особливостей драматургічного часу, простору й хронотопу.

Драматургічний час - це система співвідношень між подіями, процесами та вчинками персонажів у драматургічному творі, подібних до часових співвідношень у реальному світі; до неї також входять номени, прийняті у творі на позначення часових елементів.

Драматургічний простір - це система співвідношень між подіями, процесами, персонажами (як фізичними тілами й духовними одиницями), подібних до просторових співвідношень реального світу, а також система локативних номенів.

Драматургічний хронотоп - це художня структура, що охоплює всі часові та просторові елементи драматургічного твору, створюючи таким чином сприятливі умови для розуміння змісту твору та його інтерпретації. У такому поєднанні часові та просторові елементи набувають нового змісту, завдяки чому акценти з конструктивного плану зміщуються у змістовий.

Подібно до часу та простору реального світу художній хронотоп має найнижчу структуру - *базовий час і простір*, які співвідносяться з такими ж об'єктивними формами реального світу. У драматургічному творі базовий час і простір настільки тісно пов'язані, що має сенс говорити переважно про базовий хронотоп, не виокремлюючи в більшості випадків часові та просторові елементи.

Якщо в інших родах літератури - поезії, прозі - базовий хронотоп може досить помітно відрізнятися від об'єктивного континууму, то в драматургічному творі він має практично такі ж ознаки - часовий потік характеризується рівномірністю й векторністю, просторові співвідношення не деформовані тощо.

Однак і деякі класичні, наприклад, лібрето, та модерністські драматургічні жанри через традиційність своєї форми або через прагнення автора до формалізму можуть містити в собі деформовані (стиснуті або розтягнені) чи зміщені часові елементи. Зрушення ж у системі базового простору характерні переважно для малих драматургічних жанрів - інтермедій, сценок, що зумовлюється особливостями їх організації для сценічного втілення.

Основними формами вияву базового хронотопу є загальна динаміка подій (можливо, мінлива в певних, змістовно важливих моментах), загальна часово-просторова організація умов, у яких відбуваються події твору. У драматургічному творі базовий хронотоп виконує перш за все концептуально-світоглядні функції - будучи найнижчим пластом художнього «часопростору», він визначає ключові засади мислення автора.

Наступним рівнем, визначальним для загальної «конструкції» драматургічного твору, є *реальний час і простір*, співвідносні з їхніми відповідниками у фізичному світі. У драматургічному творі реальний хронотоп переважно має меншу змістовну вагу, ніж його складники, однак у деяких елементах прив'язуючого часу й простору (окремий випадок реального часу й простору, про який ідеться далі) він домінує.

Формально у драматургічному творі реальний час і простір виражаються через систему часових та просторових (останніх, як правило, більше) назв, що використовуються на позначення різних об'єктів, які мають часову чи просторову локалізацію; іноді до цього рівня вводяться елементи існуючих метричних систем. На відміну від фізичного світу, компоненти реального часу й простору світу драматургічного твору окрім суто номінативних функцій виконують й художні, тобто мають певне експресивне, емоційне чи художнє навантаження.

Окремим випадком реального рівня є *прив'язуючий час і простір* - система елементів першого, які викликають у свідомості читача асоціації з певними елементами, відомими йому з життя, актуалізуючи знання реципієнта про останні й розширюючи таким чином власну семантику. При цьому визначальними є важливість таких асоціацій і розширення значення для розуміння змісту твору і, головне, передбачення їх у авторському задумі. Аналіз таких асоціацій в українській драматургії показав наближеність їх до художнього засобу метонімії, а звідси й домінування саме прив'язуючого хронотопу.

Отже, як це видно з ознак реального часу й простору, його елементи у драматургічному творі виконують як конструктивні, так і змістові та художні функції. Останнє особливо стосується прив'язуючих компонентів.

Надзвичайно складним як для творення, так і для сприйняття та усвідомлення є *суб'єктивний* рівень художнього часу та простору драматургічного твору. Він охоплює світоглядні позиції окремих персонажів, груп, спільнот та художнього суспільства в цілому. Будучи невід'ємною характеристикою персонажа драматургічного твору, цей рівень виражається через його вчинки та дії, переважно через дії словом.

Порівняно з аналогічним пластом часу та простору фізичного світу суб'єктивний час, простір і хронотоп драматургічного твору поряд з тими ж ознаками деформування й антитезування характеризуються також важливістю кожного свого елементу (у недосконалих творах - більшості елементів) для розкриття конфліктної системи твору, його тематики та проблематики.

Функціонально суб'єктивний час, простір та хронотоп драматургічного твору належать повністю до царини змісту, до системи засобів змалювання образу. Щодо їх кількісних характеристик, то зауважимо, що більшість творів української драматургії подають нам дуже обмежені часово-просторові уявлення персонажів.

Більшість дослідників нашої проблеми до суб'єктивного часу та простору залучають і світоглядні позиції автора. З певних позицій такий підхід вмотивований - автор (оповідач, ліричний персонаж чи інше «втілення» автора) в певних жанрах є повноправним, а то й головним персонажем. Однак у драматургічних творах, як ні в яких інших, вплив автора, «усуненого» з твору, відчувається в усіх, навіть найдрібніших складових твору. Тому, а також виходячи з логіки нашої концепції, ми схильні вважати виявами авторського часу та простору всі перераховані вище рівні художнього часу та простору драматургічного твору.

При аналізі авторського хронотопу слід не забувати, що весь драматургічний твір, всі його елементи повністю моделюються автором. А це говорить про те, що система часово-просторових виявів твору аж ніяк не розкриває перед нами світоглядні позиції драматурга, вона свідчить про масштабність його мислення, спосіб художнього мислення, художню майстерність, вміння жити часом і простором твору, вміння перевтілюватися в свого персонажа. Власне підсумковий аналіз авторського хронотопу дає нам можливість говорити про загальну художню цінність твору й про авторську вправність.

Завершуючи виклад такого бачення художнього часу та простору драматургічного твору, слід відзначити, що це - тільки узагальнене окреслення вирішення проблеми. Окрім розробки концептуального підходу існує й безліч нерозглянутих питань, які стосуються форм вираження хронотопічних елементів, залучення суміжної лінгвістичної проблематики, співвідношення художнього часу та простору з питаннями стилю, засобів та прийомів творення образу, ідейного змісту твору, вирішення яких ще чекає на нашу увагу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель. Эстетика: В 4 т. - Т. 4. - М.: Искусство, 1973. - С. 545.
2. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. - М.: Худож. лит., 1975. - С. 235.
3. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. - М.: Искусство, 1970. - С. 266.
4. Гей Н. К. Художественность литературы. Поэтика. Стиль. - М.: Наука, 1975. - С. 254.